

ОГЛЯДИ

Милютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники* [Библиотека христианской мысли. Исследования]. СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008, 576 с.

Монографія Н.І. Милютенко присвячена історії утвердження християнства на Русі за Володимира Святославича, становленню і розвитку літературної традиції про життя та діяльність святого київського князя.

Біографічну частину книги відкриває її друга глава «Биография св. Владимира от рождения до поисков веры». Переконана у псковському походженні княгині Ольги, дослідниця, здається без належних на те підстав, вважає місцем народження Володимира не Київ, а сільце (весь) Будутіно під Псковом. Там, на думку дослідниці, близько 960 р. ключниця Малуша і народила майбутнього хрестителя Русі. Характеризуючи нововведення Володимира після утвердження його влади у Києві 978 р., авторка відносить до головних його заслуг тієї пори оновлення язичницьких капищ у головних центрах Русі — Києві та Новгороді. У цих рішучих діях київського князя вона добачає не спробу трансформувати язичництво і пристосувати його до нових умов та зміцнити свою владу шляхом посилення її сакралізації. Більш правильною їй уявляється інша постановка питання: «Владимир искал истину о Боге и мироздании. На Севере язычество традиционно было наиболее сильным — последнее выступление волхва было в Новгороде в 1071 г. Именно здесь прошла юность Владимира, и для него естественно было сначала обратиться к языческой вере отцов» (141).

У наступних розділах (Гл. 4: «Крещение Руси: летопись, Проложное и Обычное жития св. Владимира», 213–271; Гл.5: «Корсунский поход», 272–320; Гл.6: «Церковь и государство при св. Владимире», 321–379; Гл.7: «Скандинавы и крещение Руси», 380–398) дослідниця досить детально переповідає, загалом, добре відомі історичні події і явища, пов'язані із плином християнізації Русі, становленням та розвитком церковної організації та інститутів державної влади. Перше хрещення Русі й канонічне її підпорядкування Константинополю, як і багато хто із її попередників, вона відносить до 60-х рр. IX ст. Авторка стверджує, ніби Володимир хрестився 6495 р. (вересень 986 — серпень 987), найвірогідніше, «еще до начала переговоров с Василием летом 987 г. Его крещение никак не было связано с кризисом в Империи. В русских источниках поэтому нет вообще никаких сведений о военной помощи, без которой будущий шуриин русского князя никогда бы не сохранил императорскую власть» (273). До того ж року вона відносить й охрещення киян, стверджуючи при цьому, що «обряд совершали простые пресвитеры и не в Днепре, а в Почайне» (266). Ще однією творчою знахідкою авторки є твердження про те, що літописна Туровська божниця на давньокиївському Подолі, зведена здогадно туровськими купцями, то і є Борисоглібський храм (262–263).

Корсунський похід Володимира був, на думку Н.І. Мілютенко, ворожою для Візантійської імперії акцією. Захопивши Херсонес у червні 989 р., київський князь тим самим «нанес очередной удар по престижу Василия и Константина. В этой ситуации замужество Анны получило религиозно-миссионерскую окраску, как и само вторжение в Херсонскую фему. Такое решение устраивало обе стороны: царица выходила замуж за христианина, хотя и несовершенно в вере, и отправлялась утверждать христианство в варварскую страну. Владимир не отнимал земли у союзника будущего шурина, а действовал исключительно из желания просветить свой народ с помощью «истинных христиан» (282).

Оригінальність авторських міркувань демонструють і її судження щодо дати та обставин заснування київської митрополичої кафедри. На думку Н.І. Мілютенко, «дата 989 г. не обозначает реального времени поставления митрополита для Руси» (322). Натомість вона скомпонувала наступну версію: «Уже при патриархе (Николае Мистике (901–907, 912–925) Херсонской архиепископии придавались миссионерские обязанности. Если Анну действительно сопровождал митрополит эфесский Феодор, то он мог рукоположить епископа для Новгорода. В таком случае херсонский епископ мог действовать как миссионерский в Южной Руси, а Иоаким, как его собрат, на севере. На первых порах такая ситуация должна была вполне устраивать св. Владимира, который пытался включить Корсунь в состав своих владений в качестве центра христианского просвещения Руси. Херсонес пришлось очень скоро вернуть, и стране теперь был нужен самостоятельный митрополит. Вероятнее всего, им стал после 995 г., но до 997 г., Феофилакт, бывший митрополит Севасты» (328).

Заключна частина книги присвячена пошуку відповіді на sacramентальне питання: «Когда князь Владимир причислен к лику святых»? Н.І. Мілютенко, звертаючи увагу на ту обставину, що найдавніші списки повної служби св. Володимиру датуються серединою — другою половиною XIV ст., зауважує: «Разнообразие службы уже в XIV в. противоречит представлению о поздней канонизации св. Владимира. Его культ прошел довольно сложный путь от почитания святым при его сыне Ярославе до полного к нему равнодушия в конце XI в. В середине — конце XII в. намечается новый подъем интереса к памяти и деяниям св. крестителя Руси. Тогда в Прологе появляется его житие. В течение всего XIII в., несмотря на общее тяжелое положение и татаро-монгольское завоевание, поклонение св. Владимиру все больше расширяется географически. Цикл посвященных ему призываний пополняется, видимо, новыми гимнографическими памятниками» (405).

Джерелознавчі аспекти проблеми розглядаються у першій і третій главах монографії (Гл.1: «Древнейшие произведения о св. Владимире», 13–103); Гл. 3: «Развитие житийной традиции о св. Владимире и крещение Руси», 149–212). Дослідниця доводить: «Почитание князя Владимира как святого крестителя Руси стало складываться при жизни первого поколения русских христиан. «Слово о законе и благодати... и похвала кагану нашему Владимиру» было написано будущим митрополитом Иларионом около 1046 г., во всяком случае, до 1051 г. Биография князя была хорошо всем известна, и никто не пытался ее по-

догнать под агиографические клише. Единственным сочинением, в котором она излагалась полностью, была «Память и похвала» Иакова Мниха. Он работал в 1050–70-х гг., и вслед за Иларионом обосновал святость крестителя Руси. Уже в эпоху Ярослава Иларионом был сформулирован тезис о том, что главная заслуга св. Владимира, которая перечеркивает все остальные его грехи — это крещение Руси. Соответственно с этим все последующие жития Владимира оказываются рассказами исключительно о крещении» (149). Відтак, основна традиція Володимирової агіографії XII — XVII ст. розвивалася в рамках оповіді про хрещення Русі. При цьому Н.І. Мілютенко, слідом за А. Поппе, відносить до першої половини XIV ст. остаточний перелом у сприйнятті історії хрещення Русі. Тоді, стверджує дослідниця, «появляється Краткий вид Обычного жития св. Владимира, а за ним и различные редакции Распространенного вида. Создаются все новые и новые варианты службы св. Владимиру в рамках существующих двух основных редакций» (409–410).

Опубліковані у монографії тексти покликані, за задумом Н.І. Мілютенко, «прежде всего помочь определить тип жития Владимира при описании рукописей и изданиях памятников» (411). «Память и похвала» Якова Мніха публікується за списком «Минеи новым чудотворцам» 1494 р. (РНБ, ОР, Сол. 518/537, л. 340–348 об. (Сол.1.) із різночитаннями. В основу публікації «*Проложного жития 1-го и 2-го видов*» покладено, відповідно, старший список РНБ, ОР, ПДА А 1/264, Прилуцький Пролог, л. 190–194 із різночитаннями та список РНБ, ОР, Ф. п. 1. 47, л. 78–80 об. (Пролог першої редакції середини XIV ст.). «*Обычное житие св. Владимира*» опубліковано за списком РНБ, ОР, Пог. 805, л. 157–160 із різночитаннями. У монографії також вміщено «*Распространенное житие*» третьої та четвертої редакцій, «*Особое житие*» (текст видано за єдиним списком XVII ст. БАН 21.5. 20: л. 431 об. — 434 об), «*Служба св. Владимиру*» у двох старших редакціях.

В.Р.

Именослов: История языка, история культуры, отв. ред. Ф.Б. Успенский. СПб.: Алетейя, 2010 [*Труды Центра славяно-германских исследований*, I], 240 с.

Новий, ошатно оформлений і виданий *Именослов*, розпочинається статтями Вяч. Вс. Иванова «Славяно-балто-германская диалектная общность как северо-западно-индоевропейская языковая зона в соотношении с другими диалектами» (5–41) та Н.А. Ганіної «Готские имена: проблемы и интерпретации» (42–63). В останній, попри здійснений автором копійкий аналіз повідомлень Прокопія про просопографію готів, усе ж відзначимо неухвагу автора до рукописної традиції твору візантійського історика; орієнтир для праці Н. Ганіної — добрий переклад С. Кондратьєва, здійснений, однак, до важливих відкриттів у вказаній галузі.

Серед матеріалів то́му звернемо увагу читача на дослідження І.С. Філіппова «От раба к работнику: история слова manserium и имени manser в средние века»

(64–98) та А.С. Данилова «*Scörjapr* «темные волосы», *japrskammr* «темный заморыш»: цветовые атрибуты инородцев в контексте эддических «Речей Хамдира»» (99–139), О.І. Тогоєвої «Жанна Д'Арк, Афина Паллада и Дева Мария: девственница на защите города» (110–139); особливо цікава та оригінальна стаття А.Ф. Литвиної та Ф.Б. Успенського «Гаральд Суровый и Наполеон Бонапарт: рост правителя в жизни и нарративе» (140–153). У дослідженні А.М. Введенського «Предание об основании Киева и предание о Кие» (154–168), насамперед, дивує, що серед огляду розмаїття гіпотез та припущень довкола етимології Києва ми не зустрічаємо імені Г. Шрамма, автора, праці якого на ниві історичної лінгвістики все ж заслуговують на повагу.

С.М. Міхєєв у статті «Легенда о Владимире и Рогнеде и скандинавская традиция (к параллели с легендой о сыновьях Хейдрека)» (169–179), зроблено спробу довести побутування розповіді чи якоїсь її частини про Володимира та Рогніду у скандинавській літературі. Автор з успіхом, як йому здається, відшуковує «отголоски русских событий конца X века» у піснях Едди, не особливо переймаючись особливостями трансляції популярного середньовічного літературного сюжету. Русько-скандинавські матримоніальні союзи дослідив Крістіан Раффеншпергер «Династичний шлюб у дії: як дві руські княжни змінили Скандинавію» (193–205). Також важливою для розуміння *realpolitik* Константина Мономаха є стаття С.Ю. Темчина «О реакции Константинополя на поставление киевского митрополита Иллариона» (180–192). Збірник завершується «культурологічною» працею Ю.Б. Кагарлицького «Мужество как историко-семантическая и историко-культурная проблема» (206–227).

Наприкінці збірника вкладено одну рецензію, тематику доповідей на семінарі Центру слов'яно-германських досліджень за 2007–2008 рр., конференцій та круглих столів за 2006–2009 рр., а також уміщено перелік видань центру.

О.Ф.

Шинаков Е.А. *Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект*. 2-е изд., исправленное и дополненное. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2009, 477 с.

Перше видання монографії Є.О. Шинакова з'явилося у Брянську 2002 р. Потребу її перевидання автор вмотивує тим, що, мовляв, нині «интерес к книге возрос, тираж ее уже давно разошелся. Это, а также отсутствие выявленных внимательными и профессиональными критиками и широким кругом читателей ошибок принципиального характера (не считая тех положений автора, которые явились и будут представлять в будущем повод и для дискуссий, и для дальнейших исследований в этих направлениях) побуждает к переизданию текста в почти нетронутым виде. Проведена лишь корректировка опечаток, фактических неточностей, дополнены историографический обзор и список литературы,

внесены некоторые изменения в состав приложений к книге. Уточнены и заменены некоторые карты» (3).

Дистанціюючись від розгляду змісту та оцінки нагромаджених автором термінів («предгосударственное образование этапа «сложных вожеств», «социально-потестарная» структура русов», «двухуровневое государство», «сложносоставное» государство» і т.п.), зупинимося на вузлових положеннях, сформульованих у монографії.

Так, часом, коли остаточно завершується створення ранньої держави на Русі, Є.О. Шинаков вважає рубіж X–XI ст. (епоху Володимира). Розпочавшись за правління Олега, її генезис, на думку автора, «заключався в «толчкообразном» переходе от «двухуровневости» «варварской» империи, если не конгломерата потестарно-политических организмов, к достаточно унитарному организму раннегосударственного этапа под названием Русь» (212).

Оцінюючи реформаторську діяльність княгині Ольги, Є.О. Шинаков наголошує на тому, що її реформи, хоч і не ліквідували «двухуровневости, но наметили пути и механизмы этого, положили начало руководимым сверху интегративным процессам» (225). За правління Святослава суспільство і держава, на його думку, перебували у достатній гармонії. Характеризуючи соціальну сутність держави Святослава, автор зазначає, що остання «стадиально предшествовала формированию ранней государственности на Руси, хотя и обладала некоторыми вторичными, характерными не только для нее, признаками последней: гетерогенностью и военно-завоевательной экспансией с целью расширения «налогового поля» (244).

Розглядаючи основні тенденції розвитку ранньодержавної організації, зокрема, формування дружинної державності на Русі в порівняльно-історичному аспекті, Є.О. Шинаков стверджує: «Дружинное государство» в строгом смысле слова — достаточно редкое и узколокальное явление, в наиболее полном виде представлено в Чехии и Польше, возможно, в Дании, отчасти на короткий период и только как инструмент политогенеза в Венгрии. Суть понятия, нашедшего наиболее полное отражение на определенном этапе становления и развития так называемой средневековой модели государственности — полное сосредоточение всей власти в руках князя и дружины, четкое разделение общества на «воинов» и налогоплательщиков (в разных формах, в том числе «служебной организации»); представление о территории государства как собственности князя или династии (рода), а через их посредство — и преданной лично им дружины; комплектация госаппарата исключительно из ее состава; формирование двух полярных ментальностей в обществе, иногда оформляющихся и религиозно-идеологически» (288–289).

На Русі дружинний апарат, на думку автора, посідав значно скромніше місце ніж деінде. «Дружинное государство» на Русі, — доводить Є.О. Шинаков, — не имеет не только четко выраженного характера, но и хронологических рамок, как в Польше. Оно зарождалось как бы «рывками» при Олеге и Святославе, пережило расцвет при Владимире, а затем медленно трансформировалось в иные структуры при Ярославе и его наследниках. Идеологические обоснования

необходимости его существования исчезли после возврата червенских градов, смерти политического оппонента Ярослава — Мстислава Храброго и разгрома печенегов под Киевом, произошедших почти одновременно в середине 30-х годов» (295). «Для Руси конца X — середины XI в., — підсумовує дослідник, — основой являлась корпоративно-дружинная форма ранней государственности с элементами (в регионально- или структурно-политическом плане) линий развития к городам-государствам (не только Новгород, Псков и Полоцк, но и такой институт, как вече, во многих городах, а также боярско-аристократические тенденции в Ростове, Галиче и др.). Эта основа дополнялась некоторыми элементами «политарной» (всеобщность государственной налоговой эксплуатации) и феодально-иерархической (система кормлений — «ярлств») форм государственности. Даже не зная заранее итоговых форм «зрелой» государственности Руси в разных ее частях, можно предположить линии развития от исходного раннегосударственного материала к аристократическим республикам смешанной между земледельческими, торговыми и общинными (полисными) городами-государствами формы; неклассической, но все же феодально-иерархической и чиновничье-бюрократической государственности» (307).

У «Додатках» вміщено ряд таблиць («Сравнительная таблица признаков и видов источников по разным этапам древнерусского политогенеза» (422–431); «Взаимосвязь терминов «славяне» и «русь» у восточных авторов, описывающих реалии середины IX в.» (432); «Развитие термина «русы» с середины IX по середину X в.» (433); «Таблица коэффициентов сопряженности между литературно-фольклорными образами» (434)) та серії карт: «Восточная Европа в процессе образования ранней государственности на Руси» (435–445); «Потестарно-политические процессы IX — начала XI в. в Юго-Восточном регионе и их археолого-нумизматическое отражение» (446–451).

В.Р.

Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 год. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. М.: Индрик, 2010, 496 с.

Черговий щорічник Центру «Восточная Европа в древности и средневековье» Інституту загальної історії РАН розпочинається із сумної звістки про смерть відомого російського візантиніста І.С. Чичурова (1946–2008), праці якого, без сумніву, не дозволили повністю обміліти джерелу російської візантиністики у складні для дисципліни часи. Збірник складається з трьох розділів: «Пути в трансконтинентальной и локальной перспективе» (15–166), «Социокультурное значение путей» (167–263), «Путь как феномен общественного сознания» (264–476). Цікавою є стаття Джонатана Шепарда «Від Боспору до Британських островів: шлях із грек до варягів» (15–43). Автора слід повністю підтримати у намаганні розглядати цей шлях у панорамному контексті. Важливі спостереження Дж. Шепарда над русько-візантійськими договорами, найманством та переселенням англосаксів до Візан-

тії, проникненням візантійської морської термінології до англосаксів (щоправда, без порівняння та врахування такого ж проникнення до «мови» русів). Продовжують проблему «шляху із варяг у греки» статті О.О. Мельникової «Балтийская система коммуникаций в I тысячелетии н.э.» (43–58), Є.В. Пчелова «Путь «из варяг в греки» и принципы землеописания в начальной части «Повести временных лет» (66–77), В.Я. Петрухіна «Путь «из варяг в греки»: летописная конструкция и трансконтинентальные магистрали» (58–66) та Є.А. Шмідта «Кривичи и варяги на волоках пути «из варяг в греки» (78–87).

У дослідженні І.Г. Коновалової «Русы на трансконтинентальных торговых путях IX в.» (88–99) детально проаналізовано текст Ібн-Хордадбеха про маршрути русів. Важлива вказівка автора про те, що *Румійське* море у праці Ібн-Хордадбеха означає виключно Середземне море. У світлі цієї критики тексту повинні бути переглянуті більшість гіпотез про торгівельні маршрути русів у IX ст. Праця Т.М. Калініної «Печенеги и путь к ним из Утгенча (по данным арабских географов)» (153–166) може бути цікавою не лише для сходознавців, але й для дослідників Русі. Зібрані та компактно викладені автором витяги із праць арабських географів та істориків, таких, як Гардізі, ал-Марвазі, ал-Бакрі, ал-Усфурі та ін., дозволяють у порівнянні із *DAI* переглянути розміщення «фем» печенігів.

Варто виокремити статті Джона Лінда «Проблема етнічності при інтерпретації писемних джерел по ранній Русі» (184–196) і Генріка Янсона «Християнізація Скандинавії та кінець Скіфії» (197–210). В останній особливо цікавими є порівняльні спостереження автора над проблемою сприйняття християнізації Скандинавії (від Адама Бременського до сучасних студій над націоналізмом). Особливо слід звернути увагу читачів на підрозділ «Русь з Рослагена», де Г. Янсон блискуче розвіяв міраж над цією псевдопроблемою. Не менш важливими є статті Ф.Б. Успенського «Заметки о топонимике в поэтическом мире скальдов. Кто был «страж Греции и Гардов» в глазах поэта XI в.?» (211–219), О.О. Мельникової «Пути в структуре ментальной карты составителя «Повести временных лет» (318–344), Т.М. Джаксон «Пути» на ментальной карте средневековых скандинавов (Путь как способ освоения пространства)» (300–318), Г.В. Глазиріної «Путь на Восток — путь к христианскому спасению. Сюжеты исландских саг о скандинавах-путешественниках» (384–404), Т.В. Гімона «Упоминание неновгородских топонимов и описание путей в новгородском летописании XII–XIII вв.» (412–435), М.Ф. Котляра «Странствующие двory галицких князей» (445–462).

Як додаток уміщено продовження праці Л.В. Столярової «Заказчики древнерусских кодексов XI–XIV вв. Ч. 4. Заказчики XIV в., упомянутые в записях на книгах (продолжение)» (477–489).

О.Ф.

Древнейшие государства Восточной Европы. 2006 год: Пространство и время в средневековых текстах. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010, 552 с.

Новий том щорічника присвячено популярній у сучасній медієвістиці проблемі, а саме — простору та часу. Будучи дитям структуралізму, вказаний напрям потребує витонченого антропологічного інструментарію, без реалізації якого проблема швидше наближається до «традиційної». Тому витримати тематичну спрямованість, на жаль, повністю не вдалося. Однак такий несподіваний методологічний синтез також має свою привабливість для читача.

Варто все ж зважити на праці О.О. Мельникової «Пространственная ориентация в Повести временных лет» (73–94), П.П. Толочка «Древний Киев в представлениях современников» (95–103), Т.Л. Вілкул «Сторона / страна: словоупотребление и географические представления летописцев» (115–134), М.Ф. Котляра «Изменчивость представлений о Русской земле в летописных источниках XI–XIII вв.» (с. 104–114). Цікаво, що автор не відмовляється від колись популярної думки про вплив «удільної (феодалної) роздробленості» на виокремлення поняття *Руська земля* як у «широкому», так і «вузькому» його сенсі. У статті І.Г. Коновалової «Образы Ойкумены в средневековой мусульманской географии» (135–141) дослідниця звертається до одного зі стереотипних сюжетів мусульманської географії, а саме — «острова русів». Автор цілком справедливо вказує, що історик нерідко «оказывается в плену своих собственных географических ассоциаций». Продовжує тему мусульманської географії дослідження Т.М. Калініної «Восприятие времени и пространства арабским ученым X в. ал-Мас'уди» (396–417). Оригінальна стаття Сверра Якобсона «Народы Аустрвега и исландская картина мира: Прощание с историческим мифом» (142–171), де автор спробував реконструювати уявлення не лише про церковний розкол 1054 р. у скандинавській літературі, але й про образ візантійського імператора та Константинополя. Втім, нерідко автор шукає релігійний підтекст там, де його, скоріше, не було. Так, *latinoi* — група воїнів, які вирішили перебувати радше з Гаральдом Суворим, ніж з «Гюргіром» (швидше за все, Георгій Маніак), були норманнами, отже їх об'єднання не виглядає дивним. Також цікавими є дослідження А.Ф. Литвиної, Ф.Б. Успенського «Панегирические формулы щедрости правителя на пути из варяг в греки» (172–187), М.Ф. Котляра «Событийная хронология Галицко-Волинского свода» (281–296), А.Р. Гущина «В поисках начала суточного круга в домонгольской Руси: к постановке проблемы (По произведениям Кирилла Туровского)» (297–308), В.Я. Петрухіна «Пространство и время киевской легенды» (381–395). Особливо важливою є праця С.М. Каштанова «О земельных владениях белозерских князей в Пошехонье». Приложение. «Документы копийной книги Павло-Обнорского монастыря» (230–280) та чергове продовження роботи Л.В. Стоярової «Заказчики древнерусских кодексов XI–XIV вв. Ч.4.

Заказчики XIV в., упомянутые в записях на книгах». Викликає інтерес також рецензія І.Г. Коновалової на працю І.К. Фоменка «Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в.».

О.Ф.

Назаренко А.В. *Древняя Русь и славяне (историко-филологическое исследование)* [Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 год]. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009, 528 с.

До збірки статей російського історика і філолога Олександра Васильовича Назаренка увійшли лише ті, які прямо присвячені Давній Русі, виключаючи її зовнішньополітичні зв'язки (підсумовані автором в об'ємній монографії у 2001 р.). Варто зауважити, що всі без винятку статті свого часу публікувалися О.В. Назаренком та тією чи іншою мірою, маємо надію, відомі читачам. Утім, до честі автора, більшість з них подані до книги у виправленому та доповненому варіанті, часто із врахуванням критики та, що цікаво, містять тут же відповідь на критику. До книги увійшло 20 статей, які відповідають науковим зацікавленням автора від 1970-х рр. до сьогодні.

Серед них найбільш важливими є «Древнерусское династическое старейшинство по «ряду» Ярослава Мудрого и его типологические параллели — реальные и мнимые» (7–28), «Ряд» Ярослава Мудрого в свете европейской типологии» (29–46), «Династический строй Рюриковичей X–XII веков в сравнительно-историческом освещении» (47–87), «Династический проект Владимира Мономаха: попытка реформы киевского столонаследия в 30-е годы XII века» (88–102), «Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения» (103–113), «Черниговская земля в киевское княжение Святослава Ярославича (1073–1076 годы)» (114–123), «Городенское княжество и городенские князья в XII веке» (124–161), «Немцы в окружении святителя Мефодия, архиепископа моравского?» (162–171), «Территориально-политическая организация государства и епархиальная структура церкви в Древней Руси (конец X–XII веках) (172–206), «Митрополии Ярославичей во второй половине XI века» (207–245), «Новороссия», «Великороссия» и «вся Русь» в XII веке: церковные истоки этнополитической терминологии» (246–268), «Зело неподобно правоверным»: межконфессиональные браки на Руси в XI–XII веках» (269–284), «У истоков русского паломничества (исторические, богословские, дисциплинарные и правовые аспекты)» (284–297), «О язычестве славян» (298–314), «1054 и 1204 годы как вехи русской истории» (315–325), «Нагиск на Восток» или «свет с Востока»? История русско-немецких отношений в кругу стереотипов» (326–348), «Два лица одной России: В.Т. Пашуто как русский историк» (349–360), «**Gno-suot genot* «Знай свой род»: размышления историка на междисциплинарном пограничье» (памяти О.Н. Трубачева) (361–372), «К спорам о происхождении названия Киев, или о важности источниковеде-

ния для этимологии» (373–390), «К этимологии самоназвания скифов Σκολοτοι (Herod. IV, 6) (391–398). Зібрання всіх цих статей автором у збірці, без сумніву, сприятиме подальшим студіям над вказаними проблемами.

О.Ф.

Зайцев А.К. *Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды* [Историко-географические исследования]. М.: Квадрига, 2009, 226 с.

Основний зміст книги знаного фахівця з історичної географії Київської Русі складає його раніше неопублікована кандидатська дисертація «Черниговское княжество X–XIII вв. Историко-географическое исследование», захищена ним в Інституті історії СРСР АН СРСР в 1976 р. Головні її положення були оприлюднені у серії статей 1974–1975 та 1981 рр. Чи не найбільш помітною з них стала стаття «До питання про формування території давньоруських князівств у XII ст.», що з'явилася на сторінках *Українського історичного журналу* (1974, № 5, 4–53) та доволі об'ємний нарис «Черниговское княжество», вміщений у відомому збірнику «Древнерусские княжества X–XIII вв.» (М., 1975, 57–117). Ці публікації викликали тоді жвавий інтерес серед науковців, залишившись на довгі роки своєрідною лоцією і зразком для студіювання цієї проблематики на матеріалах інших давньоруських земель-князівств.

У нинішньому виданні праці О.К. Зайцева містяться свого часу впорядковані ним у «Додатках» до дисертації й частково доповнені нині результати авторського аналізу локалізації більше сотні географічних назв Чернігівської землі («Поселения, реки и урочища Черниговской земли», 135–174), які раніше не були опубліковані.

Картографічний блок книги представлено шістьма картами. Відкривається він давньою картою А.М. Насонова («Киевская земля (включая волости Берестейскую и Турово-Пинскую), Черниговская земля и Переяславская земля»). Далі вміщено чотири карти, укладені свого часу самим О.К. Зайцевим: «Племенные и государственные границы Черниговской земли», «Черниговская земля в XII — первой половине XIII вв.», «Границы «Вятичей». Ход военных действий в Черниговской земле (декабрь 1146 — лето 1147 гг.)», «Курское княжество». I, насамкінець, зведена підсумкову карту, підготовлену В.М. Тьомушевим «Черниговская земля и ее соседи в XII в. (историко-географическая реконструкция)».

У виданні вміщено також дослідження О.К. Зайцева з історії формування поселенської структури Чернігівського князівства на далекій його східній периферії: «Подмосковные Уполозы 1231 г.» (190–198), «О малоизвестных поселениях Подмосковья первой трети XIII в. (Голобино, Волочок и Уполозы)» (199–205), «Где находились владения князя Липовичского, упоминаемого в летописях под 1283–1284 гг.?» (206–216). Опубліковані свого часу у нетиражних виданнях, вони були досі малодоступні широкому колу фахівців. До книги включено повну бібліографію праць О.К. Зайцева.

За десятиліття, що минули з часу написання цих робіт, наукою нагромаджено великий комплекс нових матеріалів, передусім археологічних, досліджено чимало міст та поселень Чернігівської землі, уточнено їх локалізацію. Отож, упорядникам варто було б, на мій погляд, ширше доповнити видання відповідними коментарями та посиланнями на сучасну літературу, як і додати до книги географічний та іменний покажчики.

В.Р.

Средневековая Русь. Вып. 8, отв. ред. А.А. Горский. М.: Индрик, 2009, 248 с.

Восьмий випуск збірника «*Средневековая Русь*» (далі — *СР*), на жаль, повернувся до свого першопочаткового формату, який встигли вже призабути читачі 4–7-х томів. Однак все це не стало на заваді традиційному стилю видання — публікації великих за обсягом статей. Так, П.С. Стефанович у статті «Дружина» в древнейшем русском летописании» (с. 6–51), вважає, що його дослідження виокремлює «методологический подход». Як з'ясує читач, «підхід» полягає лише у тому, що вчені, на думку П.С. Стефановича, «не учитывали в должной мере достижения летописной текстологии». Як панацею від усіх цих бід, автор намагається розглядати соціальну термінологію давньоруського літописання на прикладі *НПЛ мл.*, текст якої він, слідом за О.О. Шахматовим, вважає давнішим за *ПВЛ*. На наш погляд, це саме той випадок, коли текстологія, за влучним висловом Саймона Франкліна, мало у чому допомагає історіку. Важливою є праця О.С. Щавелева «Формы мести и наказания в междукняжеских отношениях Рюриковичей» (52–63). Автор відмовляється вбачати в осліпленні «візантійській слід»; та все ж поширення специфічно візантійської форми покарання серед країн *візантійського співтовариства* залишає мало сумнівів щодо походження, всупереч думці автора. Дивує також, що О.С. Щавелев розглядає вигнання чи заслання руських князів у Візантію поза будь-яким контекстом. Для нього, на жаль, залишилася невідомою чи не єдина розвідка (Halina Evert-Kappesowa, “Formy zesłania w państwie bizantyńskim”), яка присвячена цій складній проблемі. Праця Д. Домбровського «К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей (заметки к статье А.П. Толочко)» (85–100), викликана статтею О.П. Толочка у попередньому, 7-му, випуску *СР*, дезавує декілька його аргументів. Нам залишається лише сподіватися, що ця цікава дискусія матиме своє продовження. Не менш важливими є статті Б.М. Флорі «Правитель и знать в древнерусском летописании XII века» (64–84), В.А. Кучкіна «Договор 1348 г. великого князя Симеона Ивановича с братьями Иваном Звенигородским и Андреем Серпуховским» (101–175), А.С. Усачева «Источники Степенной книги по русской истории XIII–XV вв.» (176–216). Випуск завершується рецензією П.В. Лукіна «Терминологический анализ: плюсы и минусы (по поводу монографии Юнаса Гранберга о древнерусском вече)» (217–243).

О.Ф.

Pre-Modern Russia and its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan, ed. by Kathryn L. Reyerson, Theofanis G. Stavrou and James D. Tracy (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006) (*Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa*, Band 29), 180 pp.

Збірник присвячено пам'яті відомого вченого Томаса Нунена (1938–2000), автора великої кількості праць з економічної історії ранньої Русі, Скандинавії та Хозарії. На жаль, Томас Нунен так і не встиг завершити свою підсумкову працю — “*Dirham Hoards from Medieval Western Eurasia, c. 700 — c. 1000*”. На щастя, є сподівання, що робота буде належно завершена його учнями та колегами (Roman K. Kovalev, Gert Rispling, “Thomas S. Noonan in memoriam”, *Revue Numismatique*. Année 2002. Vol. 6. Numéro 158, 375–383, там же часткова бібліографія, 380–383). Не позбавлений оптимізму щодо вказаної видавничої справи нарис Теофаніса Ставру «Томас Нунен: колега і друг». Серед 7-ми статей, які увійшли до збірника, виокремлюється не лише за значним обсягом (64 с.) дослідження Джонатана Шепарда, предметом якого є «зустрічі русів із візантійським світом», на прикладі проблеми «Русь біля Керченської протоки» (15–78). Автор послідовно студіює різні аспекти теми: війни русів із хозарами, місцеві еліти та Візантія, початки становлення русів на Тамані та повернення їх, князь Мстислав Володимирович та його союзні взаємини із Візантією, храми Мстислава у Чернігові й Тмуторокані, походи русів на Східний Кавказ на початку 1030-х рр., печатки Мстислава-Костянтина та його сина Євстафія, церковні та політичні контакти між Тмутороканню, Аланією та Константинополем у XI ст., Олег Святославич у Тмуторокані, три аспекти кар'єри Олега (перша зустріч із Тмутороканню, повернення Олега до Тмуторокані та символи його влади), руська єпархія у Тмуторокані, практичні зауваження до печаток і писемних свідчень та ін.

Не менш цікавими є й інші, вміщені у збірнику, праці. Так, Пітер Гольден продовжує серію своїх досліджень щодо сакральної природи влади у Хозарії (79–102). М. Макаров у статті «Торговці у лісі: північна периферія Русі у середньовічній торговій мережі» (115–135) представив нові можливості археології при студіях над ранньою історією Русі. Цікавою та оригінальною є стаття Томаса Альсена «Соколи та обмінна мережа середньовічної Євразії» (135–154) й спільна праця Анни Стальсберг та Берна Лебо про корабельні цвяхи доби вікінгів, їх ідентифікацію та ін. (103–114). Частиною статті є «лабораторне дослідження». Важливими є праці Річарда Геллі про відображення (рефлексії) московського суспільства у другій половині XV ст. (155–160) та Джанет Мартін «Монета, торгівля і концептуалізація Київської Русі» (161–172). В останній статті проведено цікаве узагальнення досліджень Т. Нунена.

О.Ф.

Археологія і давня історія України. Вип. I. Проблеми давньої та середньовічної археології. К.: Інститут археології НАН України. 2010, 586 с.: 125 рис., 14 табл.; 2 с. вкл.

Підготовлений з нагоди 25-річчя сектору давньоруської та середньовічної археології, який у 1996 р. був перетворений на відділ, і 60-річчя члена-кореспондента НАН України, д.і.н. О.П. Моці, котрий 15 років очолює даний підрозділ, цей збірник наукових праць започатковує нову серію видань Інституту археології НАН України — «Археологія і давня історія України».

У вступних розділах збірника вміщено привітання О.П. Моці з нагоди його 60-річчя, список наукових праць ювіляра, а також матеріали, що висвітлюють результати науково-експедиційної діяльності очолюваного ним відділу.

У наступному тематичному блоці представлено статті-дослідження співробітників цього наукового підрозділу. С.О. Біляєва підсумовує результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я (67–72), А.В. Борисов — давньоруського Поросся (73–78), В.К. Козюба — давньоруської садиби Південної Русі (124–129). У публікації І.А. Готуна та О.М. Казимира «Ходосівський археологічний комплекс» (100–108) висвітлюються результати досліджень та музеєфікації пам'яток археології, розташованих поблизу с. Ходосівка Києво-Святошинського району. В статті А.Л. Казакова «Літописна «сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини» (109–115) йдеться про формування етнічної території сіверян та виникнення племенних центрів, що мали, на думку автора, характерну міську структуру. Одним із найдавніших серед них був, як доводить А.Л. Казаков, Радичів на правому високому корінному березі Десни. Він певний час залишався головним містом Сіверщини, аж поки не поступився першістю в кінці XI ст. Новгороду-Сіверському (111). У роботі О.В. Колибенко (130–136) узагальнюються результати історико-археологічного вивчення Переяслава та Переяславщини. Історії дослідження давньоруського Білгорода присвячено статтю В.Ю. Непомнящих (144–150), де розглядаються результати, проблеми та перспективи подальшого вивчення історії й археології середньовічного міста.

Вельми насичений цікавим і різноманітним матеріалом розділ «Дослідження проблем середньовічної археології та історії», де представлено понад 40 статей. Рамки короткої замітки унеможливають відобразити всю підняту фахівцями тематику та віддати належне її змістовому наповненню. У статті О.М. Веремейчик «Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень Чернігівського Полісся» (209–215) детально охарактеризовано потужний археологічний матеріал із сільських поселень, накопичений протягом ХХ — початку ХХІ ст. Про стан дослідження та проблеми охорони пам'яток археології межиріччя Горини — Дністра йдеться у статті С.Ю. Демидка (245–250). Л.П. Михайлина на основі аналізу писемних та археологічних джерел розглянув роль обштинних центрів як опорних пунктів полюддя у літописних княжіннях східних слов'ян (261–265). Стаття Т.Д. Позивай «Проблеми вивчення пам'яток Золотої

Орди» (273–277) є спробою систематизації відомостей про вивчення золотоординських пам'яток в Україні й виокремлення важливих проблем і напрямів їх подальшого археологічного дослідження. Автор вважає актуальним створення чіткої методики відбору за ознаками датування пізньокочівницьких поховальних комплексів і виділення з-поміж них саме золотоординських та необхідність систематизації керамічних комплексів поселенських пам'яток. У статті В.К. Козюби порушено важливе питання про створення нового Національного каталогу слов'яно-руських городищ VIII–XIII ст. на основі каталогів М.П. Кучери і А.В. Кузи та нових пам'яток, виявлених на території України (292–298).

Цікавою є здійснена К.О. Михайловим спроба реконструкції дерево-земляних укріплень Старокиївського городища (308–315). На його думку, перші його укріплення функціонували на дуже короткому проміжку часу. «Так как в заполнении рва и городней была найдена гончарная керамика, можно предполагать, — пише автор, — что укрепления функционировали на рубеже IX–X — первой четверти X столетия. Затем они были разобраны, а ров частично засыпан. Вплоть до строительства монументального княжеского комплекса в конце X в., на краю полузасыпанного рва городища располагался языческий некрополь. Если Старокиевское городище и использовалось в качестве княжеской резиденции, то очень недолго» (314). Найближчу аналогію укріпленням на Старокиївській горі автор додає у конструкції ранніх укріплень Новгородського (Рюрикового) городища. Такою ж є й здійснена у статті Б.П. Томенчука «Фортифікація давнього Галича» (335–344) спроба реконструкції укріплень долітописного, літописного і пізньосередньовічного Галича. В оборонній архітектурі міста X–XVII ст. автор простежує впливи традицій «як місцевого хорватського (?), так і сусіднього великоболгарського (візантійського), киево-руського, угорського оборонного будівництва. В пізньосередньовічному Галичі-Крилосі це впливи традицій тогочасних українського та польського фортифікаційного будівництва» (343).

Висвітленню результатів архітектурно-археологічних досліджень середньовічних пам'яток київського зодчества присвячено статті Г.Ю. Івакіна, О.М. Іоннісіяна, Д.Д. Йолшина і Ю.В. Лукомського «Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2008–2009 рр.» (388–394) та М.А. Сагайдака «Дмитріївський монастир XI ст. у Києві: версії інтерпретацій та нові дослідження» (408–412). Вельми пізнавальний і науковий інтерес становлять спостереження й узагальнення Д.Д. Йолшина новітніх досліджень давньоруської плінфи (395–407) та міркування Є.І. Архипової щодо стану та проблем вивчення кам'яних іконок домонгольської Русі (419–425). Не залишить байдужим читача й стаття О.В. Чернецова «Перстень-печать с библейской цитатой» (426–430), де автор запропонував оригінальну спробу прочитання цієї цитати (428) та навіть ряд аналогій до неї у середньовічних літописних текстах.

Сучасні тенденції історіографії дослідження духовної культури Київської Русі ґрунтовно проаналізовано у статті Н.В. Хамайко «Від язичництва до християнства крізь призму археології: сучасні тенденції археології» (431–442). Дослідниця цілком справедливо наполягає на неправомірності використання терміну «двовір'я» для означення язичницько-християнського синкретизму, що є, на її думку, самодостатнім

і науково коректним терміном (439). У статті О.П. Толочка «Софийские граффити и дата поставления митрополита Иллариона» (513–516) розглядаються опубліковані раніше С.О. Висоцьким і В.В. Корнієнком графіті з Софії Київської, в яких йдеться про можливі дати поставлення митрополита Іларіона. На основі скрупульозного аналізу літописних джерел автор обґрунтував висновок про поставлення митрополитів і єпископів переважно в недільний день, або в дні, суміжні до нього (субота та понеділок). Висловлені міркування переконливо спростовують опубліковану інтерпретацію розглянутих графіті. В.М. Ричка («Про федеративні засади державно-політичного устрою Київської Русі», 517–521) розглядає дискусійні питання суспільно-політичного ладу і форми Давньоруської держави. В.Я. Петрухін («Трансконтинентальные связи Древней Руси и поход Святослава на хазар», 522–526) на підставі археологічних і писемних джерел розглядає трансконтинентальні комунікації, які були, на його думку, основою формування території Давньоруської держави. Дослідник також розмірковує над питаннями хронології походу князя Святослава на хозар та напрямками розгортання бойових дій.

У заключному розділі збірника (MEMORIA) видавці, вшановуючи пам'ять співробітників відділу, які відійшли у Вічність, помістили спеціально зібрані та опрацьовані їхні наукові праці, раніше неопубліковані. В статті М.Ю. Брайчевського «Маленький астрономічний трактат XI ст. » (529–533) подано український переклад уміщеного в *Ізборнику* 1073 р. тексту шести параграфів (184–189), присвячених знакам зодіаку з коментарями автора. У статті Б.А. Звіздецького «Малинське городище древлян» (534–540) аналізуються матеріали розкопок городища у м. Малин на Житомирщині. Результати багаторічних археологічних досліджень замчища-садиби Б. Хмельницького у Суботові оприлюднюються в статті М.П. Кучери (541–554). Вміщено також дві статті В.О. Петрашенко («Заповідники Канівщини очима археолога», 555–558; «Соціальна та етнічна характеристика південно-руських неукріплених поселень», 559–562). Завершує збірник дослідження О.В. Сухобокова «Северяне посульського пограниччя Древней Руси IX–XI вв.» (563–571), присвячене осягненню соціокультурних процесів «одержавлення» населення сіверянського племінного союзу Дніпровського Лівобережжя в IX–XI ст. «Анализ полученных в результате многолетних раскопок материалов дает основания, — доводит автор, — говорить об определенном периоде культурного синкретизма северянского общества XI и на протяжении значительной части XII века, характерной чертой которого было диалектическое сосуществование племенной и общедревнерусской культур, но без острого противоборства, ведущего, по мнению некоторых авторов, к физическому исчезновению носителей роменской культуры. При этом историческая обреченность традиций племенной культуры по мере развития феодальных отношений, и культурная нивеляция в рамках государственного организма, усугубленная насильственной христианизацией подвластного населения, вряд ли могут подвергаться сомнению» (570).

Безперечно, фахівцям стануть у великій пригоді й інші матеріали, що містяться у цьому вельми представницькому збірнику наукових праць.

В.Р.